

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT
DAVLAT O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI
UNIVERSITETI**

**“O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA
XALQAROHAMKORLIK MASALALARI”
mavzusidagi xalqaro konferensiya**

**“ZAMONAVIY LEKSIKOGRAFIYA, TIL
KORPUSLARI VA TURKIY TILLAR
PLATFORMALARINI YARATISH
MUAMMOLARI”
nomdagi sho‘ba materiallari**

(2021-yil 18-oktabr)

Toshkent – 2021

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM
VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**“O‘ZBEK TILI TARAQQIYOTI VA XALQARO HAMKORLIK
MASALALARI”**

mavzusidagi xalqaro konferensiya

**“ZAMONAVIY LEKSIKOGRAFIYA, TIL KORPUSLARI VA TURKIY
TILLAR PLATFORMALARINI YARATISH MUAMMOLARI”**

nomdagi sho‘ba materiallari

(2021-yil 18-oktabr)

Toshkent – 2021

UO‘K: 004.8+81’32

KBK: 81.1

O‘zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari / Xalqaro konferensiya, “Zamonaviy leksikografiya, til korpuslari va turkiy tillar platformalarini yaratish muammolari” nomdagi sho‘ba materiallari. Elektron nashr / ebook. – Toshkent: ToshDO‘TAU, 18.10.2021. – 452 b.

Ushbu to‘plamdan 21-oktabr – O‘zbek tili bayrami (32 yilligi) munosabati bilan tshkil etilgan “O‘zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyaning Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetida bajarilishi mo‘ljallangan AM-FZ-201908172 raqamli “O‘zbek tili ta’limiy korpusini yaratish” mavzusidagi amaliy loyiha hamda PZ-2020042022 raqamli “Turkiy tillarning lingvodidaktik elektron platformasini yaratish” (olima ayollar granti) doirasida tashkil etilgan “Zamonaviy leksikografiya, til korpuslari va turkiy tillar platformalarini yaratish muammolari” nomli sho‘basi materiallari joy olgan.

Ushbu ilmiy to‘plamdan kompyuter lingvistikasi sohasi vakillari, tadqiqotchilar, mustaqil izlanuvchilar, magistrantlar va kelajak sohalariga qiziquvchi talabalar foydalanishlari mumkin.

Mas’ul muharrir:

Sirojiddinov Sh.S. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti rektori, f.f.d., professor

Taqrizchilar:

Normurodova N. Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, dotsent, f.f.d.

Shaxabitdinova Sh. Andijon davlat universiteti, professor, f.f.d.

TASHKILIY QO‘MITA

- Toshqulov Abduqodir Hamidovich** (Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi)
- Sirojiddinov Shuhrat Samariddinovich** (Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti)
- Qirg‘izboyev Abdug‘affor Karimjonovich** (O‘zR Vazirlar Mahkamasining Ma’naviyat va davlat tilini rivojlantirish masalalari departamenti)
- Mengliyev Baxtiyor Rajabovich** (Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti)
- Raupova Laylo Raximovna** (Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti)
- Normurodova Nozliya Zarilovna** (Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti)
- Shaxabitdinova Shoxida Xashimovna** (Andijon davlat universiteti)
- Abdirashidov Zaynabidin Sharabidinovich** (Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti)
- Мўратбек Багила Курманбеккызы** (Qozog‘iston, K.Jubanov nomidagi Aqto‘be viloyat universiteti)
- Elov Botir Boltayevich** (Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti)
- Jo‘raqo‘ziyev Nodir Imomqo‘ziyevich** (Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti)
- Xamroyeva Shahlo Mirdjonovna** (Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti)
- Abjalova Manzura Abdureshetovna** (Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti)

TAHRIR HAY‘ATI

- Normurodova Nozliya Zarilovna
Mengliyev Baxtiyor Rajabovich
Raupova Laylo Raximovna
Shaxabitdinova Shoxida Xashimovna
Elov Botir Boltayevich
Мўратбек Багила Курманбеккызы
Xamroyeva Shahlo Mirdjonovna
Abjalova Manzura Abdureshetovna
Abdiraimov Shohruh Samad o‘g‘li
Gulyamova Ozoda Shavkatovna
Xusainova Zilola Yuldashevna
Xudayberganov Nizomaddin O‘ktamboy o‘g‘li

USLUBIY BO‘YOQDOR SO‘ZLARNI TEGGLASHDA IZOHLI LUG‘ATDAGI POMETALARNING O‘RNI

THE ROLE OF TAGS IN THE EXPLANATORY DICTIONARY IN STYLISTIC PAINTING WORDS

Dilrabo Elova Qudratillayevna*

Annotatsiya. Ushbu maqolada uslubiy bo‘yoqdor so‘zlarni teglashda izohli lug‘atdagi pometalarning o‘rni xususida bahs yuritiladi. O‘zbek tili korpusida uslubiy bo‘yoqdor so‘zlarni ko‘rsatish uchun izohli lug‘atda lug‘at maqolasi tarkibida berilgan pometalardan foydalanish hamda ularning turli so‘zlarda o‘ziga xosligi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: *milliy korpus, teg, uslubiy teg, belgi, uslub.*

Annotation. This article discusses the role of tags in the annotated dictionary in the tagging of stylistic colored words. In order to show stylistic colored words in the Uzbek language corpus, the explanatory dictionary analyzes the use of tags given in the dictionary article and their specificity in different words.

Keywords: *national corpus, tag, style tag, character, style.*

Kirish. Insonlar hayoti va u mashg‘ul bo‘ladigan sohalarning turli-tumanligi ularning yoshi, jinsi, bilim darajasi, kasbi, jamiyatda tutgan mavqeyi va boshqa omillarga bog‘liq ravishda tildan foydalanishning o‘ziga xos manerasini, yana ham aniqroq qilib aytadigan bo‘lsak, o‘ziga xos uslubini keltirib chiqaradi. Tildan foydalanishdagi uslublar rang-barangligining boisi ham ana shunda. Shuning uchun ham tildan foydalanishda har bir kishining jinsi, yoshi yoki kasbidan, u yashayotgan ijtimoiy muhitdan kelib chiqadigan o‘z uslubi bo‘lishi mumkin. Hayot jabhasi, insoniyatning faoliyat doirasi va ko‘lami g‘oyatda keng. Har bir ijtimoiy sohada tilni ehtiyojdan kelib chiqib ishlatadi. Bu ham tabiiy ravishda tildan foydalanishning o‘ziga xos tarzini, uslubini keltirib chiqaradi. Demak, tilni iste’mol qilish kompleksida har bir shaxsning, kasb egalarining, ijtimoiy guruhlarning, hatto muloqot jarayonining o‘z uslubi bo‘lishi tabiiy. *Funksional uslub* tushunchasi nutqiy faoliyatning ana shu jihatlarini o‘zida mujassam qiladi.

Uslub – tilning inson faoliyati muayyan sohasi bilan bog‘liq vazifalariga ko‘ra ajratiladi. Vazifaviy uslub nutq ko‘rinishlarining asosiy

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti o‘qituvchisi oqqush83@mail.ru

vazifalariga, ya'ni aloqa, xabar berish, ta'sir etish vositasi bo'lishiga ko'ra turli qismlarga bo'linadi. O'zbek adabiy tilning quyidagi vazifaviy uslublari mavjud:

- 1) so'zlashuv uslubi;
- 2) rasmiy uslub;
- 3) ilmiy uslub;
- 4) publitsistik uslub;
- 5) badiiy uslub.

Vazifaviy uslubni nomlash ularning qanday aloqa doirasida ishlatilganligiga qarab belgilanadi.

Asosiy qism. O'zbek tili korpuslarida nutq uslublari xos belgilar asosida qidiruvni amalga oshirish, materialga ishlov berish kabi funksiyalar korpus lingvistik ta'minotidagi axborotga bog'liq bo'lganligi sababli ma'lumotlar bazasiga shunday teglardan iborat ma'lumotlarni kiritish maqsadga muvofiq.

O'zbek tilining izohli lug'atida uslubiy xarakteristika va uni qayd etuvchi belgilar, asosan, chegaralangan qatlamga oid so'zlar uchun berilgan va ular izohli lug'atda juda muhim vazifa bajaradi. Uslubga xoslikni bildiruvchi belgilarni qo'yish bilan so'zning qo'llanish sohasi, o'rni qayd etilgan. Natijada, so'z ma'nosining izohi bilan birga unga xos boshqa belgi-xususiyatlar dalillangan.

Misol: **IMOMATCHILIK** s. t. ayn. **imomlik**.

Demak, s.t. belgisi bilan, birinchidan, *imomatchilik* so'zining so'zlashuv uslubiga mansubligi qayd etilgan bo'lsa, ikkinchidan, bu so'z adabiy tildagi *imomlik* so'ziga havola qilingan va izohdan “ozod qilingan” (izoh *imomlik* so'zida berilgan). Lug'at tarkibidan polisemantik va omonim so'zlar ham o'rin olgan. Polisemantik so'zlarning bosh so'zi yoki biror ma'nolarida q. (qarang) yoki ayn. (aynan) belgilari bilan boshqa so'zga havola etilgan hollar ham kuzatiladi. Bunday hollarda ham yuqoridagi kabi hodisalar yuz bergan. Bosh so'z ma'nosi yoki ma'nolaridan birining izohi oldidan grammatik va uslubiy belgi qo'yiladigan bo'lsa, avval grammatik, so'ngra uslubiy belgi berilgan.

Misol: **AYBDOR 1** ot Ayb ish qilgan kishi; gunohkor. [Ota] Bolalari oldida aybdordek, ho'l o'tin vishillab sasiyotgan o'choqqa tikiladi. P.Tursun, O'qituvchi.

2 ot, huq. Jinoiy ish qilgan, qonunga xilof ish qilgan, jinoiy javobgar kishi. Navbatchi militsioner aybdorni olib chiqib ketdi. H.G'ulom, Mash'al. Aybdor va loqayd rahbarlarga nisbatan murosasizlik qilib kelingan. Gazetadan.

3 sft. Jismoniy jihatdan kamchiligi, nuqsoni, illati bor; aybli. Aybdor qiz. - Bir ko'zidan aybdormi? — Shunaqa. P. Tursun, O'qituvchi.

Agar birdan ortiq ma'noga ega bo'lgan so'z ma'lum bir ma'nosi yoki ma'nolari bilan chegaralangan qatlamga mansub bo'lsa, uslubiy belgi shu ma'nosi yoki ma'nolarining izohidan oldin qo'yilgan.

Misol: **BARMOQ 1** Qo'l va oyoq panjasining beshta harakatchan qismidan har biri. *Bosh barmoq. Ko'rsatkich barmoq. O'rta barmoq. Besh barmoqning birini tishlasang, bari og'rir.* Maqol *Kuchli izg'irin... quloqlarni kesadi, sovuqdan oyoqlarning barmoqlari uvushadi.* Oybek, Tanlangan asarlar. *Momi paxtalar uning [Gavharning] nozik barmoqlariga o'zi ilashib chiqar, chanoqlar hayratdan og'iz ochib, silkinib qoldi.* O'.Hoshimov, Qalbingga quloq sol. *Uning [Gulandomning] barmoqlari dutor torlarida mohir o'ynadi.* Oybek, Tanlangan asarlar.

2. Taxminan o'rta qo'l (barmoq) eniga baravar uzunlik o'lchovi. *Kimga barmoqday, kimga tirnoqday.* Maqol. *Beshta balo nedan kelar, Ikki barmoq tildan kelar.* Maqol. *Bo'yi yerdan to'rt barmoq ko'tarilgan g'o'za oralariga yoyilgan xotin-qizlar paxta oralig'idagi yot o'tlarni termoqda edilar.* S.Ayniy, Qullar.

3 tex. Mashina va mexanizmlarnint g'o'lacha shaklidagi qismi.

Lug'atda bosh so'zning har qanday ma'nosi emas, balki uning hozirgi umumiste'molda bo'lgan, ko'pchilikka tushunarli bo'lgan ma'nosi (ma'nolari) qayd etilgan. Bosh so'z bir ma'noli bo'lsa, lug'at maqolasi shu ma'nosiga tuzilgan. Ko'p ma'noli bo'lsa, har bir ma'nosi, ma'lum tartibda, to'q qora rangli arab raqami bilan alohida-alohida qayd etilgan (Raqamdan keyin nuqta qo'yilmagan). Bunda:

1) bosh so'z barcha ma'nolari bilan bir turkumga oid bo'lsa, bu ma'nolari, ularning o'zaro bog'lanishini hisobga olgan holda tartiblangan. Mas, *shisha* so'zi “qattiq va shaffof material” – “oyna” va “shu materialdan yasalgan bo'g'zi tor idish” – “butilka” ma'nolariga ega bo'lib, izohli lug'atda xuddi shu tartibda berilgan: SHISHA 1 [izoh]; oyna. Shishadan yasalgan. 2 [izoh]; butilka.

2) so'zning ma'nolari umumiste'molga va chegaralangan qatlamga oid bo'lsa, umumiste'molga oid ma'nosi (ma'nolari) oldin, boshqa ma'nolari keyin berilgan. Misol: O'ZAK1 [izoh]... 3 tlsh. [izoh]...

3) bosh so'z birdan ortiq so'z turkumiga oid ma'noga ega bo'lsa, so'z mansub bo'lgan turkumga oid ma'nosi oldin, boshqasi keyin berilgan. Misol: OQ 1 sft. [izoh] Oq ot. 5 ot s.t. Aroq.

4) almashtirilgan so'zlarda quyidagicha yo'l tutilgan: 1. Agar so'z butunlay (ya'ni bir ma'noli bo'lsa, shu ma'nosida, ko'p ma'noli bo'lsa, barcha ma'nosida) boshqa so'zga almashtirilgan bo'lsa, uning ma'nosi (ma'nolari) qayd etilmagan. Uni q. (qarang) yoki ayn. (aynan) belgisi orqali, almashtirilgan so'zga havola etish bilan cheklanilgan. Misol: SEKRETAR q. kotib. 2. Almashtirilgan so'z o'rnida

hozir ikki yoki undan ortiq soʻz qoʻllanayotgan boʻlsa, ana shu soʻzlarga havola etilgan. Misol: SOYUZ q. uyushma, ittifoq. 3. Almashtirilgan soʻz biror maʼnosi yoki maʼnolari bilan isteʼmolda qolgan boʻlsa, oʻsha maʼnosi (maʼnolari) qayd etildi. Qaysi maʼnosi (maʼnolari)da boshqa soʻzga almashgan boʻlsa, arabcha 1 raqami bilan oʻsha soʻzga havola etiladi. Misol: ALIFBE 1 esk. ayn. alifbo... 2 [izoh] Alifbe kitobi ANALIZ 1 ayn. tahlil... 3 [izoh] Qon analizi. Analizga qon topshirmoq.

5) soʻzning biror shakli lugʻaviy maʼno kasb etgan boʻlsa, dastlab (1 raqami bilan) qanday vazifa va maʼnoli shakl ekani qayd etilgan. Soʻngra (tegishli) tartibni qayd etuvchi raqam(lar) bilan lugʻaviy maʼnosi (maʼnolari) berilgan. Misol: GʻOʻDAYGAN 1 Gʻoʻdaymoq fl. sfdsh. 2 sft. [izoh]. Juda gʻoʻdaygan odam. UNASHMOQ 1 Unamoq fl. birg. n. Aytganlariga unashibdi. 2 [izoh] ...qizini qarindoshning oʻgʻliga unashibdi. TINCHITMOQ 1 Tinchimoq fl. ort.n. 2 [izoh]... 3 [izoh]...

6) bosh soʻz yordamchi (koʻmakchi) soʻz vazifasiga ega boʻlsa, bu holat uning asosiy maʼnolaridan keyin, tegishli raqam bilan qayd etilgan. Misol: ICH 1 [izoh]. Uyning ichi... 6 (Egalik va makon kelishiklari shaklida – ichiga, ichida, ichidan) koʻm. vzf. Makon, vaqt munosabatlarini bildiradi. *Uy ichidan tovush eshitildi. Bir yil ichida juda koʻp narsalarni oʻrganib oldi.* KOʻRMOQ 1 [izoh]... 16 koʻm. fl. vzf. -(i)b, -a/-y affiksli ravishdosh shakliga qoʻshilib, turli grammatik maʼnolar ifodalaydi. Yozib koʻr. Bora koʻrma.

7) ot turkumiga oid soʻzlarning kishi ismi boʻlib qoʻllanishi uning barcha maʼnolaridan soʻng, tegishli raqam bilan bosh harfda qayd etiladi. Misol: AZIZ 1 [izoh]1... 6 Aziz (erkaklar ismi).

Xulosa sifatida shuni aytish joizki, oʻzbek tili milliy korpusi bazasidagi soʻzlarni uslubiy belgilariga koʻra annotatsiyalashda oʻzbek tilining izohli lugʻati asosiy manba vazifasini oʻtaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov S. Badiiy uslub va tilning ifoda tasvir vositalari. – Samarqand: SamDU nashriyoti. 2010.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80 000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси (А. Мадвалиев таҳрири остида). 5 жилдли. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
3. Хамроева Ш. О‘zbek tili morfologik analizatorining lingvistik ta’minoti: filol. fan dokt. dissertatsiyasi avtoref. – Farg‘ona, 2021. – 83 b.